

Orta Çağ İslam Dünyasında Buz Ticareti¹

Ahmed ALDAHROUJ

Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü,
Kırıkkale, Türkiye, ahmad.dah222@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Halil İbrahim GÖKBÖRÜ

Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kırıkkale, Türkiye, higok@yahoo.com

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 09.07.2021

Kabul: 24.12.2021

Yayın: 31.12.2021

Anahtar Kelimeler:

Orta Çağ,
Buz Ticareti,
İslam Dünyası,
Kar,
Buz.

Yakın zamanlara kadar İslam dünyasının Ön Asya'daki kimi ülkelerinde kar yağışı, bir zorluk olmaktan ziyade bir imkân olarak değerlendirilmiştir. Zira kışın yağan kar, depolanarak buza dönüştürülmüş ve yazın da sıcak bölgelere taşınarak soğutma amaçlı kullanılmıştır. Bu şartlarda sıcak yörelerde buzlu soğuk su içme imkânının ne kadar değerli bir fırsat olduğu anlaşılabilir. Dolayısıyla sıcak İslam ülkelerinde değerli bir mücevher kadar ilgi gören buzun bir ticaret metana dönüşmesi ve onun ilginç serüveninin hikâyesi bazı tarih kitaplarına yansımıştır. Orta Çağ İslam dünyasında gerçekleşen bu buz ticaret ve taşımacılığına dair kaynaklarda ilgi çekici kayıtlar yer almaktadır. Bu kayıtlara bakıldığında, özellikle Suriye, Lübnan ve Irak'ın dağlık yörelerinden temin edilen kar yığınlarının yaz başlarında buza dönüştürülmesi, özel olarak paketlenerek değerli bir kargo halinde başta Hicaz ve Mısır'a sevk edilmesi, nihayet buzun satıldığı merkezlerde kullanım biçimleri dikkat çekiyor. Bunlar arasında buzun, kavurucu sıcaklar altında yüzlerce kilometrelik yollardan geçişi sırasında nasıl olup da bozulmadan yerine ulaştığı; hangi rota ve yolların takip edildiği; taşıma işlemi sırasında ne gibi noktalara dikkat edildiği hususları merak konusudur. Dolayısıyla bu makalede bu konular ve genel olarak buzun Orta Çağ İslam dünyasındaki serüveni, bazı Arapça kaynaklar göz önüne alınarak incelenmektedir.

Ice Trade in the Medieval Islamic World

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 09.07.2021

Accepted: 24.12.2021

Published: 31.12.2021

Keywords:

Medieval,
Ice Trade,
Islamic World,
Snow,
Ice.

Until not long ago, snowfall in some countries of the Islamic world in Western Asia was considered an opportunity rather than a difficulty. Because the snow that fell in the winter was turned into ice by storing it and using it for cooling purposes by while transporting it to hot districts in the summer. Under these conditions, it is understandable how important in hot regions the opportunity to drink ice water is in hot regions. Therefore, it reflected in some history books ice story which turned to a commercial commodity and exciting adventure that no less famous for a precious jewel in the hot Islamic countries. There are interesting records in the sources about the ice trade and transport that took place in the medieval Islamic world. Looking at these documents, it is drawing our attention that the snow masses obtained from the mountainous regions of Syria, Lebanon, and Iraq were turned into ice at the beginning of summer, and they were specially packaged and shipped as valuable goods to the Hejaz and Egypt, and finally, the way they were used in snow sales centers. These include how the ice arrived intact during its passage through hundreds of kilometers of roads under scorching heat; which routes and roads are followed; it is a matter of curiosity about what points are taken into consideration during the transportation process. Therefore, this article on these topics and the overall adventure of ice in the medieval Islamic world will be analyzed from some Arabic sources.

Atıf/Citation: Aldahrouj, Ahmed – Gökbörü, Halil İbrahim. "Orta Çağ İslam Dünyasında Buz Ticareti". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 6 (Aralık 2021), 111-125. <https://doi.org/10.47702/sema.2021.18>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

¹ Bu makale, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanmakta olan Selçuklu Çağında Trablusşam'da Ammâroğulları Hakimiyeti 1070-1109/462-502 başlıklı Doktora teziyle alakalı olarak kaleme alınmıştır

GİRİŞ

Kar ticareti Orta Çağ'da Orta Doğu'nun sıcak memleketlerinde yazın pazarlarda satılan meyhan kökü, dut ve benzeri içecekleri soğutmak için kullanılan önemli bir emtia olmuştur. Kışın depolanan kar, zamanla muhafaza edildiği mekânlarda sertleşir, buza dönüşür; ardından da yaz mevsiminde önemli ve kalabalık merkezlere taşınıp sevk edilirdi. Bu yüzden yüksek dağlara yakın şehirlerde yaz aylarında buz tedarik edildiği bilinmektedir. Kar ve buz yalnızca gıda soğutmasında kullanılmaz, aynı zamanda tıbbi alanlarda da kullanılırdı. Bu bakımdan hem koruma hem de taşıma biçimine önem verilmiş ve teknik zaman geçtikçe gelişmişti. Orta Çağ tarihi kaynaklarında yer alan Bilâdü's-Şam'dan² Mısır ve Hicaz'a kar ve buz taşındığına dair kayıtlar dikkat çekicidir. Bu kayıtlarda kar depolayan, kar taşıyan ve kar ticaretiyle uğraşan kişiye "Sellâc" yani "karcı" deniliyordu. Bu kişiler kışın kar depolayıp yazın piyasaya sürer ve bunun ticaretini yaparlardı.³

1. Kar Depolaması ve Pazarlama Şekli

Karla ilgili olarak Orta Çağ'da kaleme alınan bazı İslam kaynaklarında geçtiğine göre kışın yağın kar, soğuk aylarda "karcılar" tarafından toplanır ve "kar odaları" olarak adlandırılan depolarda muhafaza edilirdi.⁴ Karcılar, topladıkları karı bu depolarda buza dönüşmesi için vurarak sıkıştırırlardı. Kar odaları dolduğunda ise onları samanla kapatır ve bu depoları mayıs ayına kadar açmazlardı. Saklandıkları depolarda buz kütesine dönüşen bu kar istifleri, yaz ayları geldiğinde kullanılmak üzere bloklar halinde kesilerek satılmak üzere pazarlara götürülür, piyasaya sürülürdü.⁵ Bu buzların çeşitli sertlikte olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sertlik bakımından yumuşak durumda olanlar yakın pazarlarda satılırken, daha sert olanları ise Hicaz ve Mısır gibi uzak bölgelere nakledilirdi. Buralara gönderilen buzun sert olmasına özellikle dikkat edilirdi; zira kar, donmadığı ve iyi sıkıştırılmadığı takdirde bu uzak bölgelere gidene kadar erirdi.⁶

Karcılar tarafından icra edilen bu işlerin (toplama, depolama, sıkıştırma, kesme, nakliye) görüldüğü kadar kolay olmadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü kar odaları çoğunlukla dağların yüksek kesimlerinde bulunduğu ve çok soğuk olduğundan kış aylarında sıkı çalışma gerektiriyordu. Üstelik yaz mevsimi geldiğinde kar kesmek ve sonra da onu taşımak oldukça zahmetli idi. Özellikle buz kütlelerinin deniz yoluyla Suriye limanlarından Mısır'a taşınması işleminin binbir güçlükte yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Memlük sultanlarından Hüsamüddin Laçın (695-698 / 1296-1299), gemilerle yapılan nakliyenin iptali için "*Buna gerek yok, çünkü ben Bilâdü's-Şam'ın valisi olarak*

² Bilâdü's-Şam: Arapça'da Şam beldeleri demektir, aşağı yukarı Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün topraklarını kapsar, İslâm tarihinde kullanılmış coğrafi bir isimdir. Bk. Ebî Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, (Beyrut: Dâr Sâdir, 1397/1977), III/312-313; Safiyüddin Abdülmü'min b. Abdülhak el-Bağdadi, *Merasidü'l-İttıla*, Thk. Ali Muhammed Bicavi, (Beyrut: Dâr'l-Cil, 1412/1992), II/775-776; Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah Himyerî, *er-Ravzu'l-mi'tar fi haberi'l-aktar*, Thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1404/1984), 335.

³ Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebidi, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Kuveyt: Dârü'l-Hidâye, tz), V/448.

⁴ Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *Kamusü'l-Muhit*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996), 182.

⁵ Muhammed Saîd el-Kâsimî ve diğerleri, *Kâmûs es-Sinâ'atü's-Şâmiyye*, Thk. Zâfir el-Kâsimî, (Dımaşk: Dâr Tlâs, 1408/1988), 72. Hicâzî Abdülmün'im Süleyman, "*es-Selc ve's-Selâcün fi Mısır ve Bilâdü's-Şâm fi'l-'Asri'l-Memlûki*", Havliyyetü siminâr et-Tarih el-İslâmî ve'l-Vasît, I/I (1432/ 2011), 268.

⁶ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 257.

insanların buzları toplayıp taşımakta nasıl zorluk çektiklerini biliyorum” deyip buzların deniz yoluyla taşımacılığını kaldıran bir kararname çıkarmıştır.⁷

Görünüşe göre Dimaşk'ın kuzeybatısındaki Kalemûn Dağları (Senîr)⁸ yazın depo edilen buz kütlelerinin merkezi olarak bilinmektedir. Bunun yanında, dağlara yakın “Kâra”⁹ ve “Minîn”¹⁰ gibi bazı şehirlerde çok sayıda kar odası bulunduğu buralar, yaz mevsiminde buz kütlelerinin kaynağı olmakla ünlü idi.¹¹ Lübnan dağlarının yamaçlarında ve yeraltında bulunan mağaraların yanı sıra kubbeli çatıya sahip binalar kar depolamak için kullanılırlardı.¹² Farklı tarzlarda olmak üzere Bilâdü’ş-Şâm’ın iç kesimlerinde de yaygın olan bu kar odaları, tarihi eser statüsünde günümüze kadar ulaşmıştır. Yakın zamana kadar yoğun kardan dolayı, Şam Bölgesi’ndeki evlerin kar altında kaldığı ve yolların kapanma noktasına kadar geldiğini söylemek gerekir. Ancak artan sıcaklıklardan dolayı küresel ısınmanın bir sonucu olarak günümüzde kış ayı bu bölgede daha hafif geçmektedir.

Öte yandan Irak'ın doğu ve kuzeydoğusunda yer alan Zagros Dağları’nda da kar odalarının yaygın olarak bulunmuş olması gerekir. Bu dağlara günümüzde de kışın kar düşmektedir. XII. yy müellifi İbnü'l-Cevzi Bağdat'ta kar satıcılarının varlığından bahsetmiştir.¹³ Dolayısıyla Bağdat’a getirilen bu karların eskiden Cibâl denilen Zagros Dağlarından temin edilmiş olması muhtemeldir.

2. Fiyat

Buz fiyatları, karın çıkarıldığı yerin satış yerine olan uzaklığına, karın bol veya kıt oluşuna ve yaz aylarının sıcak geçmesi ile meydana gelen kuraklıklara bağlı olarak değişmekteydi. Bu durum doğal olarak kışın kar yağışının yoğunluğuna doğrudan bağlıydı. Özellikle kurak mevsimlerde buz fiyatının arttığına dair kayıtlar vardır. Nitekim bazı müellifler, 697/1298 yılında Suriye bölgesinde (Bilâdü’ş-Şâm) su seviyesinin aşırı azalmasından dolayı ülkede satışı yapılan buzun fiyatının arttığını söylerler. Bu kaynaklardan bazılarında göre fiyatlarda bir *ritl*¹⁴ artış olmuş ancak bu, insanların buz

⁷ Ebû’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedi, *A ‘yanü’l-Asr ve A ‘vanü’n-Nasr*, Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebû Amse, Muhammed Mev’ud, (Dimaşk: Dârü’l-Fikr; Dârü’l-Fikri’l-Muasır, Beyrut, 1418/1998, IV/169; Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağriberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî, *en-Nücümü’z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve’l-Kahire*, (Kahire: Dârü’l-Kütüb, Vizaretü’s-Sekâfe ve’l-İrşadü’l-Kavmî, , tz), VIII/105-106.

⁸ Kalemûn Dağları: eski adı Senîr, doğu Hama’dan Suriye’de başlıyor Halil dağlarına kadar uzatır. Bk., Yakut el-Hamevi, *Mu’cemü’l-Büldan* , III/269-270; İbn Abdülhak el-Bağdadi, *Merasidü’l-İttıla*, II/748; Muhammed kürd Ali, *Hütâtu’ş-Şâm*, (Dimaşk, Matbaatu et-Terakkî, 1926), I/45.

⁹ Kâra: Humus’un son sınırı olan Şam ile Humus arasındaki yol üzerinde bulunan büyük bir mahalle. Bk., Yakut el-Hamevi, *Mu’cemü’l-Büldan* , IV/295; İbn Abdülhak el-Bağdadi, *Merasidü’l-İttıla*, III/1056.

¹⁰ Minîn: Şam’ın kuzey köylerinden biri, kasiyon Dağı’nın kuzeyinde yer alıyordu. Bk., Yakut el-Hamevi, *Mu’cemü’l-Büldan* , V/218; Ebû'l-Beka Takıyyüddin Ebu Bekr b. Abdullah b. Muhammed Bedri, *Nüzhetü’l-Enam fî Mehasini’ş-Şam*,(Beyrut: Dârü’r-Raidi’l-Arabi, 1400/1980), 205.

¹¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr ec-Cezeri, *Târîhu Havâdisü’z-Zaman ve Enba’ühu ve Vefayâtü’l-Ekâbir ve’l-A’ayan min Ebnâ’ihi (Tarihü’l-Cezeri)*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1418/1998), II/533; Bedri, *Nüzhetü’l-Enam*, 206; Muhammed Saîd ve diğerleri, *Kamûs es-Sinâ’atü’ş-Şâmiyye*, 72.

¹² Hicâzî Süleyman, *es-Selc ve’s-Selâcûn*, 268-269.

¹³ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, Thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata; Racea Nuaym Zerzevir, (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1412/1992), XIII/136.

¹⁴ Ritl: Ağırlık ve değer ölçüsüdür; bölgeye göre değişir. Bilâdü’ş-Şâm’da 1785 gram, Mısır’da 449,28 gram ve Irak’ta 406,25 grama eşittir. Bk., Ali Cum’a Muhammed, *el-Mekâyil ve’l-Mevâzin eş-Şer’iyye*, (Kahire: el-Kudüs li’l-İlân ve’n-Neşir ve’t-Tesvîk, 2001), 29-30.

satın almasını zorlaştıracak astronomik bir yükseliş olarak değerlendirilmemiştir. Yapılan zam, bir dirhem in üçte biri ölçeğinde bir miktar idi.¹⁵

Bununla birlikte bazı zamanlar buz satıcıları, özellikle hastaları tedavi etmek için buza ihtiyaç duyulduğunda, kuraklığın çok ve buzun kıt oluşundan da faydalanarak fiyatı çok yüksek rakamlara çıkarmışlardır. Bağdat'ta gerçekleşen bir hadisede normal olmayan bir artışın yapıldığı görülmektedir. Bu olayı kaydeden tarihçi İbnü'l-Cevzi'nin belirttiğine göre Bağdat şahnesi Abdullah b. Abdullah b. Tâhir'in (ö. 300/913),¹⁶ çok sevdiği bir câriyesi hasta olmuş, tedavisi için soğuk su içmesi gerekiyor, bunun için de buza ihtiyaç duyuluyordu. Şehirde buz aramaya çıkan emîrin vekili, o sırada Bağdat'ta tek bir buz satıcısı buldu. Adam, bir rıtl buz için beş bin dirhem para istiyordu. Vekil, fiyatı pahalı bulunca buzunu satın almaya cesaret edemeyip geri döndü. Emir, vekili eli boş görünce kızdı ve fiyatı ne olursa olsun buzunu almasını ve bunun için kendisinden izin almak üzere geri gelmesine gerek olmadığını bildirdi. Bunun üzerine vekil, yeniden buz satıcısının yolunu tuttu. Ancak buz satıcısı bu kez bir rıtl buz için on bin dirhem istedi. Vekil, buna tepki gösterse de sonunda on bin dirhem verip buzunu satın aldı. Hasta câriye bu buzla susuzluğunu gidermiş ve iyileşmeye başlamıştı. Ancak biraz daha soğuk su istedi. Böylece aynı satıcıdan üç kez birer rıtl buz daha satın alındı. Dördüncü kez buz alınmak istenince, bu kez buz satıcısı bir tek rıtl buz kaldığını ileri sürerek onu da yirmi bin dirheme satabileceğini söyledi. Emir in vekili mecburen bu parayı da verdi ve buzunu alıp câriyeye götürdü. Gerçekten câriyenin dördüncü kez soğuk su içtikten sonra tamamen sağlığına kavuştuğu belirtilir. Öte yandan son derece az miktardaki buzunu pahalıya satan buz satıcısının da zengin olduğu kaydedilir.¹⁷

Buz satışıyla ilgili farklı yöntemler de göze çarpmaktadır. Bunlardan bazıları sahte buz üreticilerinin faaliyetlerinden oluşmaktadır. Nitekim bazı buz satıcıları kışın gölet ve su birikintilerinin yüzeyinde oluşan buzları topluyor, onu bekletip daha sonra kardan buz elde etmiş gibi satarak alıcıları dolandırıyor.¹⁸ Bu durumun daha çok Kahire gibi kar yağmayan sıcak bölgelerde meydana geldiği anlaşılmaktadır.

3. Nakliye: İstikamet ve Yöntem

Ticari bir meta olan buz, temelde kar görmeyen ülkelere taşınırdı. Buralar umumiyetle Şâm yöresinin dışında olan bölgelerdir. Bununla birlikte kar alan iç yörelere de buz taşımacılığının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan iç bölgelere taşınması süreci zor olmuyordu. Bunun nedeni kar odalarının tüketim yerlerine yakın olmasıydı. Bu nedenle Suriye bölgesindeki (Biladü's-Şâm) kentlerde yazın bol miktarda buz bulunabilirdi. Bundan dolayı buzla soğutulan yaz içecekleri pazarlarda yaygınlaşmıştır. Buz aynı zamanda halkın evlerine kadar ulaşmıştır.¹⁹

Emeviler döneminde Suriye'de halifelerin öğle uykusunu geçirmek için çamur sıvalı odalar yapıldığı ve bu odaların soğutulması için buz kullanıldığı görülmektedir. Bu uygulama daha çok buzun bol miktarda olduğu dönemlerde yapılmıştır. Buzla soğutulan çamurlu odalarda şöyle bir teknik

¹⁵ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, (Kahire: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1418/1998), XVII/705; Ebü Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî el-Aynî, *İkdü'l-Cüman fi Tarihi Ehli'z-Zaman: Asru Selâtinî'l-Memalik*, Thk. Muhammed Muhammed Emin, (Kahire: Matbaatu Dârü'l-Kütüb ve'l-Vasâik el-Kavmiyye, 1431/2010), III/412.

¹⁶ Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, thk: İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sadır, 1398/1978), III/120-122.

¹⁷ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIII, 136-137.

¹⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-Ġumr bi-Ebnâi'l-Umr fi't-Târih*, Thk. Hasan Habeşî, (Kahire: Vazâratü'l-Avkâf, Lecnetü İhyâi et-Türâs el-İslâmî, 1418/1998), IV/16.

¹⁹ Muhammed Saîd ve diğerleri, *Kamûs es-Sinâ'atü's-Şâmiyye*, 72.

kullanılırdı: Çamurlu oda için kamışlar toplanır ve oda bu kamışlarla çevrilirdi. Daha sonra bu kamışlar ile duvar arasında buz kütleleri konulur ve böylece oda soğutulurdu.²⁰

Bazı tarihçiler, Filistin bölgesinde gerçekleşen Hittîn Savaşı (583/1187) sırasında Selâhaddîn Eyyubî'nin çadırında buz bulunduğundan bahsetmişlerdir.²¹ Savaş sonunda mağlup olan Haçlı ordusunun tutsak edilen prensleri, Selâhaddîn Eyyubî'nin çadırına getirildiklerinde, onlara buzla soğutulmuş gül suyu ikram edilmişti.²² Selâhaddîn'den sonra yerine geçen kardeşi el-Melik el-Adil (596-615/ 1200-1218), yaz aylarını sık sık Şam'da geçirirdi. Görünüşe göre bunda Şam'ın meyvelerinin, buzunun ve soğuk sularının bol olmasının tesiri vardı.²³ Bu örnekler, kış aylarında dağlarına kar düşen Suriye bölgesinde (Bilâdü'ş-Şâm) buzun yaygın olarak kullanıldığına ve kolayca işlenebilmesine bir kanıt olarak ileri sürülebilir.

Buzun Suriye, Lübnan ve Filistin (Bilâdü'ş-Şâm) yörelerinden kar yağmayan Hicaz ve Mısır gibi bölgelere taşınması ve buralarda gerçekleştirilen ticareti ise Suriye'deki örneklere göre daha fazla güçlükleri beraberinde getiriyordu. Zira buz taşımacılığı özellikle kara yoluyla yapıldığında deve sırtında olduğundan, güneş altında sıcağa dayanıklı bir kargo olarak taşınması zorunluydu. Bu yolculuk esnasında, buz hedefine varıncaya kadar, özellikle de buz yüklü develerin sırtında kavurucu güneşin altında uzun mesafe kat ettiği için buzun sıcağa dayanıklı özel bir türde olması ve belli bir koruma yöntemi ile nakledilmesi icap ediyordu.

Buzun taşındığı en iyi bilinen istikameti Hicaz yönüne doğruydur. Hicaz'a sevk edilen buz, daha çok hac mevsiminde gönderiliyordu. Özellikle Abbasiler döneminde halifeler ve yanındakiler, hem seyahat sırasında ve hac ibadeti esnasında soğuk su içmek hem de öteki hacılara ikram etmek için yanlarında buz taşırlandı.

Buz taşımacılığının bu ana istikametinden başka diğer yön ise ağırlıklı olarak yaz aylarında başta tıbbi kullanım amacıyla ve sonra da hükümdar ve devlet erkânına sunulmak üzere Mısır olurdu.

Buz taşıma yolculuğu kolay bir şekilde herkesin yapabileceği bir iş değildi. Özellikle Mısır ve Hicaz'a yönelik buz transferinde taşıma süreci başlıca devlet imkânları kullanılarak yapılabilen ciddi ve ağır bir işti. Bireysel buz tüccarları kendi başlarına bu transferi gerçekleştiremezlerdi. Hal böyle olunca Memlûk sultanları buz nakliye işine el atmışlardır ve İslâm ülkelerinde devletin iç ve dış yazışmalarından sorumlu daire olan Dîvânü'l-İnşâ ile bağlamıştır.²⁴ Kullanılan devlet imkânları sayesinde taşımacılık nispeten kolaylaşmıştır. Bu durum karşısında buz taşımacılığının saltanat gücü marifetiyle gerçekleştirildiğini fark eden İbnü'l-Ömeri ve Kalkaşendî gibi kimi tarihçiler de işte bu ilginç ticari faaliyetin kayıtlarını eserlerine nakletmişler ve günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır.

4. Hicaz İstikameti

Arabistan'ın batı kesimini oluşturan Hicaz'daki Mekke ve Medine'yi içine alan Harameyn bölgesinde iklim şartları dolayısıyla kolay kolay kar yağmazdı. Bilhassa yaz aylarında gerçekleşen hac farızası münasebetiyle binlerce hacının ziyaret ettiği bu yörelerde soğuk su bulmak ise imkânsızdı. Buz işte o vakitler bir mücevher kadar kıymet gören bir nesneye dönüşürdü. Normal bir kişinin hac ziyareti sırasında buz bulabilmesi imkân dahilinde değildi. Bu yüzden Memlûk sultanları ve devlet

²⁰ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadil İbrahim, (Kahire: Darü'l-Ma'aref, t.z), VIII/82.

²¹ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VI, 33.

²² Ebü'l-Mehasin Bahaeddin Yusuf b. Rafî' b. Temim İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehasinü'l-Yusufiyye*, (*Siretu Selâhaddîn*), Thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1414/1994), 130.

²³ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan*, V/78.

²⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ*, (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1340/1922), XIV/397.

adamları mezkûr Suriye ve Lübnan dağlarından buz transferini gerçekleştirerek Hicaz'a naklederlerdi. Bu işi her ne kadar kendi kişisel ihtiyaçları için yapsalar da özellikle sıcak hac mevsimlerinde buz ile soğutularak hazırlanmış içeceklerin hacılara dağıtılması ve ikram edilmesi hacılar için paha biçilmez değerdedir reddedilemeyecek bir hediye olurdu. Bu maddi ve insani yardımın ötesinde bu işle uğraşmak büyük bir sevap olarak da görülüyordu. Bu yüzden devlet yöneticileri hacca giderken yanlarında buz taşımayı adet edinmişlerdir. Bu duruma tarihte birçok örnek vardır; onlardan bazıları şu şekildedir:

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) bu konu hakkında, Emevîler döneminde Irak valisi olan Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin yanında buz taşıyan ilk kişi olduğunu yazmıştır.²⁵ Ancak kaynaklarda Haccâc'ın tam olarak hangi yöne doğru buz taşıdığı belirtilmemiştir. Haccâc, herhangi bir askerî sefer sırasında bu buz taşıtmış olabileceği gibi, kendi ikamet yeri olan Vâsıt'a yönelik olarak da taşıttığı tahmin edilebilir.

Kaynaklarda buz taşımalarını gerçekleştiren ilk halifenin Abbasi Halifesi el-Mehdi Billâh olduğu kaydedilmiştir. Halife Mehdi, 160/777 senesinde hac ziyareti esnasında Basra valisi aracılığıyla Mekke'ye buz götürülmesini sağlamıştı.²⁶ Abbasi halifelerinden Harun er-Reşid de tüm seferlerinde yanına buz taşıtırdı.²⁷ Zira o bir yıl hacca diğer yıl cihada gitmesiyle tanınan bir halifeydi.²⁸

Büveyhî hükümdarı Bahtiyâr döneminde (356-367/967-978), Mûsul Valisi Nâsırü'd-Devle'nin kızı Cemile Hatun hacca 366/977 yılında gitmiş, oradayken birtakım hayırlı işler yapmıştı. Bu hayırlı işlerden biri de hacılara buzla soğutulmuş şekerli şerbet ikram edilmesi olmuştur.²⁹ Memlük dönemi müelliflerinden İbnü'd-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra) ise Cemile Hatun'un bu hac ziyaretini ve faaliyetlerini eleştirmekle kalmamış, Büveyhi hanedanını da kıskanmış görünüyor. Zira müellif hissiyatını şu şekilde yansıtmıştır: “*Memlük sultanlarının eşleri bile hacca giderken bu kadar çok ses getirmedir*”.³⁰

732/1332 yılında Memlük Sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn hacca gitmek için Hicaz'a hareket etmişti. Sultanın hac ziyaretine hazırlık olmak üzere Şam'ın kuzeyindeki Kalemûn Dağlarına bulunan Kâra'dan buz temin edilmiştir. Ardından Şam kentinden de çeşitli meyveler alınarak sultanın kervanlarına katılmak üzere Bilâdü's-Şam'ın güneyine gönderilmiştir.³¹

Yukarıda bahsedilen örneklerde görüldüğü üzere, buzun sıcak bölgelerde paha biçilemez bir değere sahip olduğu somut bir şekilde görülmektedir. Bu nedenle halifeler, sultanlar ve diğer devlet adamları, hac ziyaretlerini üstün göstermek için buz yanlarında götürmüşlerdir.

²⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâ'il*, Thk. Muhammed es-Seyid el-Vakil, (Tanta: Dârü'l-Beşîr lis-Sekâfe ve'l-Ulûm'l-İslâmiyye, 1408/1987), 319.

²⁶ Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, VIII/134; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII/239; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, (Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1433/2012), V/221; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, XIV/415.

²⁷ Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani el-Yafii, *Mir'atü'l-Cenan ve İbretü'l-Yakzan fi Ma'rifeti Havadisü'z-Zaman*, Thk. Halil Mansur, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997), II/55.

²⁸ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, Thk. Beşşâr Evvâd Me'rûf, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), XVI/9.

²⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb el-Arnaut, Salih es-Semer, (Beyru: Müessesetür-Risâle, 1402/1982), XV/170; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, IV/126.

³⁰ Seyfüddin Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmîü'l-Ğurer/ ed-Dürü'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsır*, Thk. Hans Robert Roemer, (Kahire: el-Me'had el-Elamânî li'l-Âsâr, 1379/1960), IX/305.

³¹ Cezeri, *Târîhu Havadisü'z-Zaman*, II/533-534.

Hicaz'a taşınan buzun kaynağına gelince; bunlar esas olarak iki yerdir: Suriye bölgesinde bulunan Kalemûn Dağları ile Irak'ta bulunan Basra. Bunlardan Basra şehri, düzlük ve sıcak bir yer olduğu için hakkında, "Nasıl olur buzun kaynağı olabilir?" sorusu akla gelmektedir. Bu sorunun cevabı, Basra'dan geçen Dicle Irmağı'nın güzergâhıyla ilgilidir. Nitekim Irak'ın kuzey doğusunda bulunan Zagros Dağlarında (Cibâl yöresi) bulunan kar odalarından temin edilen buz kütleleri nehir üzerinden kolayca güneye, Basra'ya intikal ettiriliyor ve burada depolanıyordu. Basra'ya ırmak yoluyla getirilen buz kütleleri de böylece Hicaz'a sevk ediliyordu.

Basra'dan Hicaz'a giden buz kervanlarının geçtiği durak yerleri ve aralarındaki mesafe, görünüşe göre *berid* olarak bilinen posta güzergâhındaki durak ve mesafelerle aynı idi. Böylece bu kervanlar posta yolunu kullanarak aynı güzergâh üzerinden Hicaz'a gidiyorlardı. VIII/XIV. yy müellifi İbnü'l-Ömerî, Mısır'a buz taşınması hakkında bilgi verirken bu kervanların, postacılarla eşlik ettiğinden bahsederek bunların duraklarının postaların geçtiği merkezlerle aynı olduğunu belirtmiştir.³² Kaynakların çoğu, buz kervanlarının izlediği yollardan açıkça bahsetmese de bunların posta yolu ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Basra ve Mekke arasındaki posta (*berid*) yolu ile hac kervanlarının izlediği yol örtüşmektedir. Zira ıssız ve تنها çölde kaybolma riskiyle karşı karşı kalmak kervan kabilelerinin hiç de istedikleri bir şey olmazdı. Coğrafyacıların kaydettiğine göre bu güzergahta yer alan konaklama merkezleri (*menzil*) ve aralarındaki mesafe şu şekildedir:

Basra'dan el-Minceşâniye'ye 8 mil; oradan el-Hüfeyr'e 10 mil; oradan er-Rüheyil'e 28 mil; oradan eş-Şecî'ye 29 mil; oradan el-Harcâ'ya 23 mil; oradan el-Hafar'a 36 mil; oradan Mâviyye'ye 32 mil; oradan Zâtü'l-'Uşar'a 29 mil; oradan el-Yensûiyye'ye 23 mil; oradan es-Sümeyne'ye 29 mil; oradan en-Nebâh'e 23 mil; oradan el-'Avsece'ye 19 mil; oradan el-Karyeteyn'e 22 mil; oradan Ramete'ye 22 mil; oradan em-Mara'ye 27 mil; oradan Tıhfe'ye 26 mil; oradan Dariyye'ye 28 mil; oradan Cedîle'ye 32 mil; oradan Felce'ye 35 mil; oradan ed-Düseyne'ye 26 mil; oradan Kübâ'ya 27 mil; oradan eş-Şübeyke'ye 27 mil; oradan Merrân'a 3 mil; oradan Vacra'ya 40 mil; oradan Avtâs'a 12 mil; oradan Zâti-'Irk 27 mil; oradan Bustânu Benî Âmir'e 22 mil; oradan Mekke'ye 24 mil'dir.³³

Toplamda Basra'dan Mekke'ye giden kervan yolunun mesafesi yaklaşık 698 mil (1369 km) ye eşittir.³⁴ Kervanların deve ile seyahati söz konusu olduğundan develer, her gün 50 km civarında yol kat edebiliyorlardı.³⁵ Bu durumda Basra'dan Mekke'ye buz taşıma işi yaklaşık 28 gün sürüyordu. Tabii bu süre yükün ağırlığına ve büyüklüğüne bağlı olarak belirtilenden biraz daha az veya fazla olabilirdi.

Kalemûn Dağlarında (Senîr) bulunan Kâra şehrinden Mekke'ye giden buz kervanlarının geçtiği noktalara gelince, bunlar da şu şekildedir:

Kâra'dan Nebk'e 12 mil; oradan Kütayfe'ye 20 mil; oradan Dımaşk'a 24 mil idi. Dımaşk'tan itibaren Medine'ye kadar uzanan yolda sırayla Sanemeyn, Ezra'ât (Dera bugün), ez-Zerka, Kastal, Kibâl, Beli'a, Hefir, Maan, Zetü'l-Mesâr, el-Müğîse, Serğ, Tebük, el-Mühdesse, el-Akra, el-Cüneyne, el-Hicr, Vadiyü'l-Kurâ durakları bulunuyordu. Medine'den itibaren eş-Şecera'ya 6 mil; oradan Milel'e

³² İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif Bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 256.

³³ Ebû İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir el-Bağdadi el-Harbi, *el-Menasik ve Emakinu Tariki'l-Hac ve Me'alimü'l-Cezire*, Thk. Hamed Casîr, (Riyad: Dârü'l-Yemame, 1389/1969), 575-603; Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, (Leiden: Matbaatü Brill, 1306/1889), 146-147; Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*, (Leiden: E.J. Brill, 1309/1892), 180-181; Ebü'l-Ferec el-Bağdadi Kudame b. Cafer, *Kitâbü'l-Harac ve Sinaatü'l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî, (Bağdat: Dâr er-Raşîd lin-Neşir, 1401/1981), 84.

³⁴ 1 mil yaklaşık 2 km'dir. Bk., Hinz, Walther, *el-Mekayil ve'l-Evzanü'l-İslâmiyye ve ma Yuadiluha fi'n-Nizam*, (Arapça'ya) çev. Kamil Cemil Aseli, (Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1390/1970), 95; a.mlf., *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Türkçe'ye) çev. Acar Sevim, (İstanbul: Marmara Üni. Yay., 1410/1990), 77.

³⁵ *el-Mevsuatü'l-Arabiyyeti'l-'Alemiyye*, (Riyad: Müessesetü'l-Ameli'l-Mevsua, 1999/1419), VIII/471.

12 mil; oradan es-Seyyâle'ye 19 mil; oradan er-Rüvayse'ye 34 mil; oradan es-Sükyâ'ya 36 mil; oradan el-Ebva'ya 29 mil; oradan el-Cühfe'ye 27 mil; oradan Küdeyd'e 26 mil; oradan Asfân'a 24 mil; oradan Merr'e 16 mil; oradan Mekke'ye 6 mildir.³⁶

Coğrafyacıların Şam ile Medine arasındaki mesafeyi kaydetmeyip sadece kervanların geçtiği önemli merkezlerden bahsetmekle yetindikleri görülüyor. Fakat Ebü'l-Fidâ, Şam ile Medine arasında 20 *merhale* olduğuna işaret etmektedir.³⁷ Bir *merhale* 24 mile eşit³⁸ olduğuna göre, Şam ile Medine arasındaki mesafe 480 mildir. Buna Kâra ile Şam arasındaki toplam mesafe ve Medine ile Mekke arasındaki mesafe de eklenince, Kâra ve Mekke arasındaki mesafenin toplamı da 770 mile ulaşmakta, yani 1540 km olmaktadır. Buz kervanlarının bu yolu katetmesi ise yaklaşık 30 gün sürmekteydi. Bu mesafe, günümüzde modern şekilde yapılan yollarda katedilen mesafeden çok farklı değildi, aksine modern yollardan yaklaşık iki yüz kilometre daha kısaydı.

5. Mısır İstikameti

Hicaz'a buz yüklerinin gönderilmesi, mevsim bakımından değişkenlik gösteren hac aylarıyla sınırlı kalmış görünüyor. Ancak Mısır'a sevk edilen buzların gönderilme zamanı ise yaz aylarına denk geliyordu. İbnü'l-Ömeri bu konuda bilgi verirken buz kargolarının Mısır'a Haziran ayında ulaşmaya başladığını ve nakliyenin Kasım ayı sonuna kadar devam ettiğini dile getirir³⁹. Memlûk dönemi Mısır ve Suriye yöresindeki resmi kayıtlara vakıf müelliflerden biri olan Kalkaşandî, İslâm ülkelerinde devletin iç ve dış yazışmalarından sorumlu daire olan Dîvânü'l-İnşâ memurlarının, buz yüklerinin Memlûk sarayına intikaline kadar geçen taşıma sürecini denetlemekle görevli olduklarını belirtmektedir. Buz kütleleri, Kahire'deki Memlûk sarayında bulunan Şerbethâne denilen bir bölüme indiriliyordu.⁴⁰ Öte yandan Suriye'den Mısır'a gönderilen buz yükleri, deniz ve kara olmak üzere iki yoldan taşınıyordu.

5.1. Deniz Yolu

Esasen Bilâdü's-Şam'dan Mısır'a deniz yoluyla buz sevkinin ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak İhşidiler döneminde Mısır'a buz nakledildiği kesin olarak bilinmektedir. Zira Mısır'da İhşidi hükümdarı Muhammed b. Toğaç'ın azatlısı iken devletin zayıflamasıyla son dönemde kendi iktidarını ilan eden Kâfûr el-İhşidi (966-968) zamanında Kahire'de buz bulunmakta idi. Öyle ki Kâfûr, içinde buz olan suyu içmez, buz üzerine sürâhi koydurur, sürâhideki suyun soğumasından sonra onu içerdi; ayrıca meclisine giren herkese buz ile soğutulmuş su ikram ederdi.⁴¹ Bu durum İhşidiler devrine rastlayan X. yüzyılın ikinci yarısında Kahire'ye buz nakledilmiş olduğunu göstermektedir.

Öte yandan bir İsmailî-Bâtını müellifi olan Nâsır-ı Hüsrev (ö.1073), XI. yüzyıl ortalarında, Mısır'ın Fâtımilere geçmesinden sonra başkent olan Kahire'yi ziyaret ettiği zaman, kentte buzun kullanıldığına şahit olmuştur. Müellif Kahire'deki Fatımi halifesinin sarayında bulunan Şerbethâne'ye buz yüklerinin taşındığına tanık olmuştur. Bu buzlar, halifenin içeceği şerbetlerin soğutulmasında kullanılıyordu. Nasır-ı Hüsrev ayrıca bu buzların devlet ileri gelenlerine, memur ve emirlere günlük

³⁶ Harbi, *el-Menasik ve Emakinu Tariki'l-Hac*, 653; Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, 76,150; İbn Rüste, *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*, 178-179; Kudame b. Cafer, *Kitâbü'l-Harac*, 81, 85.

³⁷ İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, Paris: Dâr et-Tıbaati's-Sultaniyye, 1255/1840), 82.

³⁸ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi el-Feyyumi, *el-Misbahü'l-Münir fi Garibi's-Şerhi'l-Kebir li'r-Rafii*, Thk. Adbülazîm eş-Şinâvî, II. Baskı, (Kahire: Dârü'l-Ma'rif, tz), I/223; Ali Cum'a Muhammed, *el-Mekayil ve'l-Mevâzin eş-Şer'iyye*, 56.

³⁹ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 256.

⁴⁰ Kalkaşandî, *Subhü'l-A'sa*, XIV/397.

⁴¹ Ali b. Abdüllah el-Ğazûlî el-Bahâ'î ed-Dımaşkî, *Metâli'ü'l-Büdü'r ve Menâzilü's-Sürûr*, (Kahire, Mattbaatu İdâratü'l-Vatan, 1299/1882), II/71.

olarak dağıtıldığını söylemektedir. Yine onun kayıtlarına göre şehirdeki ihtiyaç sahibi hastalara da buz dağıtılmaktaydı.⁴²

Memlükler zamanına gelindiğinde Suriye yöresinden Mısır'a gönderilen buz miktarı artmıştır. İbnü'l-Ömeri'nin bizzat kaydettiğine göre onun zamanında bu nakliye on iki veya bazen daha fazla sayıda gemi ile yapılıyordu. Buz kütleleri, Bekaa ve Baalbek'te bulunan kar odalarından alınıyor, Beyrut ve Sayda limanlarında gemilere yükleniyordu. Bazen de Lübnan dağlarındaki Cübbetü Büşra ve el-Metîr adındaki kar merkezlerinde bulunan odalarından alınıp Trablusşam limanı üzerinden Mısır'a sevk ediliyordu.⁴³

Buz nakliyesi hakkında bilgi veren müelliflere göre buz kütleleri, kar odalarından alındıktan sonra katırlarla limanlara getirilirdi.⁴⁴ Limanlarda buz yükleri yüklenen gemiler Akdeniz'e açılır ve Mısır'ın Dimyat kıyısına gelir, oradan Nil Irmağı'na girer ve nehir yoluyla Kahire'ye ulaşır, burada Bulak mevkiinde kıyıya yanaşırlardı. Bulak limanına indirilen buz yükleri tekrar katırlara yüklenerek saray şerbethânesine sevk edilirdi. Şerbethâne'ye ulaştırılan buz kütlelerinin özel bir depoda muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan buz transferini gerçekleştiren "karcılar", buz yüklerine Şerbethâne'ye ulaşmaya dek yol boyunca eşlik ederlerdi. Görevlerini bitirdikten sonra da posta atlarıyla karadan geldikleri yerlere dönerlerdi.⁴⁵

Buzun deniz yoluyla taşınma süresinin ne kadar olduğu net olarak bilinmemektedir; zira mevcut kaynaklarda bu konuda bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı araştırmalarda bunun üç gün sürdüğü ileri sürülmüştür.⁴⁶ Bu üç günlük süre, muhtemelen sadece deniz yolunda geçen zaman dilimini kapsıyordu. Zira buz kütlelerinin Bekaa ve Baalbek'ten limanlara ulaştırılabilmesi için de ciddi bir zamana ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Dolayısıyla Suriye ve Lübnan'dan Mısır'a yapılan buz sevkiyatında geçen toplam süreyi hesap etmek için kara ve deniz yolunda harcanan zaman ile Dimyat'tan Kahire'ye kadar geçen nehir yolculuğunun süresini de dâhil etmek gerekmektedir. Bu durumda her halükârda bu sevkiyatın üç günden fazla sürdüğü kesindir.

5.2. Kara Yolu

Suriye'den Mısır'a nakledilen buz kütlelerinin kara yoluyla da taşındığı bilinmektedir. Buzun kara yoluyla taşımacılığı Memluklar zamanında başlamış görünüyor. Özellikle kaynaklarda Memlük Sultanı Muhammed b. Kalâvûn döneminde kara yolu taşımacılığının öne çıktığı belirtilmektedir. Ondan önce buz kütleleri sadece deniz yoluyla gönderiliyordu.⁴⁷ O dönemde kimi inanışlara göre karadan gelen buz, denizden gelen buzdan daha temiz ve daha saf olarak varacağı yere ulaşıyordu. Bununla birlikte karadan taşınan buz kargosunun miktarı haliyle denizden nakledilenden daha az idi. Belki de kara yoluyla gelen buzun saflığı daha iyi korunduğundan, bu buz Kahire'de sadece sultan ve ona yakın emirleri kullanabilmekteydiler.⁴⁸

Bilâdü's-Şam'dan Mısır'a buz kütleleri taşınırken kervan kabileleri belli başlı merkezlerden geçirdi. İbnü'l-Ömeri bu konak noktalarının Dımaşk şehrinde başladığını belirtmektedir.⁴⁹ Buradaki Şam kelimesi ile kastedilen, günümüzdeki Şam şehri değildir, çünkü Şam'da kar odaları yoktu. Zaten

⁴² Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Arapça'ya) çev. Yahya el-Haşşâb, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1413/1993), 123; a.mlf., *Sefernâme*, (Türkçe'ye) çev. Abdülvehhab Tarzi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1994), 86.

⁴³ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 256.

⁴⁴ Kürd Ali, Muhammed, *Hitatü's-Şam*, (Dımaşk: Matbaatu et-Terakkî, 1344/1926), IV/249.

⁴⁵ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 257; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa*, XIV/396.

⁴⁶ Kürd Ali, *Hitatü's-Şam*, IV/249.

⁴⁷ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-mustalahi's-Şerif*, 256; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa*, XIV/396.

⁴⁸ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 258; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa*, XIV/397.

⁴⁹ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 256; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sa*, XIV/396.

yukarıda bahsi geçen kar odalarının çoğu Şam yakınlarındaki Kalemûn Dağlarında bulunuyordu. el-Bedri (ö.894/1489), Mısır'a gönderilen buz kütlelerinin, günümüzde Şam'ın bir mahallesi konumunda olan Kasyûn Dağı'nın kuzeyinde yer alan Min'in şehrinden geldiğini söylemektedir.⁵⁰ Suriye ile Mısır arasında yer alan kervan konaklama merkezleri şunlardır:

Kafileler Şam'dan yola çıkar ve sırayla Senemeyn; Tafes; Erbir; Bîsân; Cinîn; Kakûn; Lût;⁵¹ Gazze; Arîş; el-Varrâde; el-Mütaylib; Katyâ; el-Küsayir; es-Sâlihiyye'den geçer ve son olarak Bilbîs⁵² üzerinden Kahire Kalesi'ne intikal ederlerdi.⁵³

Kaynaklarda bu menziller arasındaki mesafelerden bahsedilmemiştir. Ancak toplam mesafeyi yaklaşık olarak tahmin etmek mümkündür. Zira adı geçen önemli şehirlerarasındaki mesafeler bilinmektedir. Buna göre Şam'dan Bîsân'e 82 mil;⁵⁴ oradan Gazze'ye 94 mil;⁵⁵ oradan Arîş'e 40 mil; oradan el-Varrâde'ye 18; oradan el-Mütaylib'e 42 mil; oradan Bilbîs'e 117 mil; oradan Kale'ye 24 mil⁵⁶ idi. Bu durumda toplamda yaklaşık olarak 417 millik bir mesafe çıkmaktadır; bu da 834 km'ye tekabül etmektedir. Öte yandan buz yüklü develerin bu noktaları kat etmesi yaklaşık 17 gün sürmekteydi.

Karadan yapılan nakliyede her bir buz kargosu için en az altı deveden oluşan bir taşıma birimi oluşturulmuştu. Bu develerden beşi buz yüklerini taşımaya, biri de biniciye tahsis edilmişti. Kafilede bir karcı ile bir posta görevlisi (*sahib-i berid*) de bulunurdu. Karcı, bir posta atı ile seyahat eder ve buz yüklerinin duraklarda ve belli noktalarda aktarılmasına nezaret ederdi. Posta görevlisi ise yolu iyi bildiği için kafileye rehberlik ederdi.⁵⁷ Buz kargolarının transferi Haziran ayında başlar, Kasım ayı sonuna kadar peş peşe devam ederdi. İbnü'l-Ömeri, kendi ifadesine göre Dîvânü'l-İnşâ'da çalıştığı zamanlarda buz yüklerinin sayısının 71'den fazla olduğunu söylüyor.⁵⁸ Bu da yaklaşık her ay 12 buz yükünün, 60 deve üzerinde Suriye'den Mısır'a ulaştığı anlamına gelmektedir.

Burada dikkatimizi çeken önemli noktalardan biri, yaz mevsiminde kavurucu sıcaklar altında bu buz kütlelerinin nasıl olup da erimeden taşındığı hususudur. Gerçekten yazın aşırı güneş ışınlarına maruz kalan bu buz kütleleri, günlerce süren yolculuğu rağmen nasıl oluyor da erimeden uzak mesafelere taşınabiliyordu? Bazı kayıtlara göre bu taşıma tekniğinde buz kütlelerinin boyutu, kullanılan yalıtım malzemesi, buzun çeşidi çok önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca buz kargosuna nezaret eden karcının, yolda buz bloklarının erimesini azaltmak amacıyla aldığı tedbirlerin de buzun erimesini engellediği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Ömeri, iyi sıkıştırılmadığı için tam donmamış buz kütlelerinin hedefine ulaşmadan eridiğini söylemektedir.⁵⁹ Uzak mesafeye taşınacak buz, *mücelled* yani taş gibi sert olmalıydı. Buzun bu hale gelmesi için, kışın kar depolama işlemi sırasında kar odasında iyice sıkıştırılması gerekiyordu. Buna göre *mücelled* hale getirilmiş olan buz blokları

⁵⁰ Bedri, *Nüzhâtü'l-Enam fî Mehasini's-Şam*, 206.

⁵¹ Lût: Filistin'de Kudüs yakınlarında bir köydür. Bk., Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, V/15; İbn Abdülhak el-Bağdadi, *Merasedü'l-İttıla*, III/1202; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Büldân*, 227.

⁵² Bilbîs: Fustât'a 10 fersah mesafededir. Bk., Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, I/479; İbn Abdülhak el-Bağdadi, *Merasedü'l-İttıla*, I, 216; a.mlf., Türkçe terc, I/259.

⁵³ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 257; Ğarsüddîn Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânü't-Türük ve'l-Mesâlik*, Thk. Paul Rhya, (Kahire: Dârü'l-Arab Lilbüstânî, 1408/1988), 117-118.

⁵⁴ Kudame b. Cafer, *Kitâbü'l-Harac*, 118.

⁵⁵ Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, 78-80.

⁵⁶ Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, 80.

⁵⁷ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 256; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'ş'a*, XIV/397.

⁵⁸ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 256.

⁵⁹ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, 257.

kesildikten sonra önce samanla daha sonra bez çuval ile sarılıyordu.⁶⁰ Blokların izolasyonu için aynı zamanda deri ve keçe de kullanılırdı. İbnü'l-Ömeri'nin hatırlattığına göre bu izolasyon tekniğinde kullanılan malzemelerin havanın buzla birleşmesini engelleyecek türde bir madde olması gerekiyordu. O, kendi gözlemine de dayanarak, havanın buzunu sudan daha hızlı erittiğine işaret etmiştir.⁶¹ Öte yandan karcının, buz bloklarının erimesini engellemek üzere yolda yapması gereken işe gelince; maalesef bu konu hakkında kayıtlara bir bilgi yansımamıştır. Öyle görünüyor ki, bu nesli tükenmiş mesleğin sahiplerinin tekniği sır olarak kalmış ve sahipleriyle birlikte tarihe karışmıştır.

6. Buzun Kullanılma Şekilleri

Kardan elde edilen buzun Orta Çağ İslam dünyasının sıcak memleketlerinde başlıca su ve muhtelif içeceklerin soğutmasında kullanıldığı anlaşılıyor. Özellikle Suriye-Filistin havzası ile Irak'ın dağlık yörelerinde kardan elde edilen buzun bol miktarda olması, halkın da buz kullanmasına imkân vermiştir. Buzun temin edilebilirliği, bir tüccar taifesinin doğmasına da yol açmıştır. Karcıların da aralarında bulunduğu bu buz tacirleri, birçok şehre dağılarak soğuk içecek ve buz satarlardı. Ancak Irak'ın güney muhitleri, Hicaz ve Mısır gibi sıcak bölgelerde buz kullanımını kısıtlı olduğundan, buz emtiasının başlıca müşterileri sultanlar, emirler ve zengin kişiler olmuş görünüyor. Bunlar da buzunu yine başlıca kişisel içeceklerinin soğutmasını kullanırlardı. Onların uygun görmesi halinde arta kalan buzların halka paylaştırıldığını tahmin etmek güç değildir. Öte yandan buz, bu memleketlerde tıp, eğlence ve cezalandırma araçları olarak da kullanılırdı.

6.1. Hediye Aracı Olarak Buz

Bazı dönemlerde halife ve hükümdarlar, yaz mevsimlerinde değerli bir hediye göndermek istediklerinde, yanında buz da gönderirdi. Bu duruma iyi örneklerden biri Abbasi halifelerinden el-Mütevekkil Alellah (233-247/847-861)'in uygulamasıdır. Halife, mezhep imamlarından Ahmed b. Hanbel'in, Mihne'den⁶² suçsuz olduğunun ispatlanmasından sonra ona her gün çeşitli yemek ve meyve gönderilmesini emretmişti. Halife, İmam Hanbel'e buz göndermeyi de ihmal etmemiştir.⁶³ Selçuklu hükümdarlarından Tuğrul Bey'in 448/1056 yılında Irak'ın kuzeyindeyken, Âmid hükümdarı Nasrû'd-Devle Ahmed b. Mervân'ın (401-453/1011-1061), her gün Tuğrul Bey'e hediyelerle birlikte buz da gönderdiği bilinmektedir.⁶⁴

Buzun, Abbasîler döneminde yüksek memurlar arasında bir itibar ve üstünlük göstergesi olarak kabul edildiği anlaşılıyor. Bu görevliler arasında yapılan yemekli toplantılarda tatlı sunulurken yanında kıymetli bir misafirperverlik nişanesi olarak buz da takdim edilirdi. Abbasi vezirlerinden Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Furât zamanında bu türden uygulamalar yapılmıştır. Ayrıca o,

⁶⁰ Hicâzî Süleyman, *es-Selc ve's-Selâcûn*, 267.

⁶¹ İbn Fazlullah el-Ömeri, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-şerif*, 257.

⁶² Mihne: Abbasî halifeliği döneminde "Halku'l-Kur'ân" konusunda kimi âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen addır. Bu sorgulamaların yapıldığı döneme de Mihne dönemi denir. Bkz., Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), XXX/26-28.

⁶³ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI/270.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII/143. Ancak el-Kamil'in Dr. Muhammed Yusuf ed-Dakkâk tarafından neşredilen nüshasında buz (selc) kelimesi yerine tuz (milh) kelimesi geçmektedir. Selçuklu sultanına her gün "tuz" gönderilmesi, mantıklı görünmüyor. Bu durum muhtemelen yazma nüshadaki Arapça "selc" kelimesinin, yazım bakımından birbirine benzediği için yanlışlıkla "milh" (tuz) şeklinde okunmasından kaynaklanmış olmalıdır. Zira el-Kamil'in yazma nüshasında bu kelimenin "selc" yani buz olarak geçtiği görülmektedir. Ayrıca eserin Tornberg neşrinde de buz yani "selc" kelimesi geçer. Bunun için krş., *el-Kamil fi't-Tarih*, Süleymaniye kütüphanesinde, Ayasofya Kütüphanesi, nr.3063, VIII/277a ; (Beirut: Tornberg neşri, 1399/1979), IX/630.

Halife Muktedir Billâh (295-320/908-932) tarafından 916 yılında vezir tayin edildiğinde, halka çok sayıda mum ve şekerin yanında buz da dağıtılmasını emretmiştir.⁶⁵

Buz, ayrıca halife ve sultanların saraydaki ihtiyaçları için kullanıldıktan başka, ümera ve üst düzey görevlilerin maaşlarının yanı sıra hediye olarak verilirdi.⁶⁶

6.2. Tıbbi Araç Olarak Buz

Orta Çağ İslam dünyasında kullanılan tıbbi ilaçların tamamen doğal yoldan elde edilen maddelerden ve bitkilerden oluştuğu yaygın bilinen bir husustur. Buz da kimi hekimlerce bazı hastalıkların tedavisinde kullanılan yardımcı doğal maddeler ve ağrı kesiciler sınıfına dâhil edilmiştir. Bu çerçevede buz, tıpta şu şekilde kullanım alanları bulmuştur:

a) Eklem ağrılarında meydana gelen gut hastalığının tedavisinde kullanılırdı. Abbasi Halifesi el-Mu'temid Alellah (256-279/870-890) ile veliahdı el-Muvaffak'ın hastalıkları sırasında yoğun olarak buz kullanılmıştır.⁶⁷

b) Humma denilen ateşli sıtma hastalığının tedavisinde kullanılırdı. Bunun için dut ve şeker, buzla karıştırılarak hastaya içirilirdi.⁶⁸

c) Sindirim sisteminin iyileştirilmesinde kullanılırdı.

d) Diş ağrılarını dindirmede hafifletici olarak kullanılırdı.⁶⁹

e) Genel olarak narkoz ve uyuşturucu olarak kullanılırdı.⁷⁰

f) Çeşitli tıbbi maddelerin soğutucusu olarak kullanılırdı. Nitekim baş ağrısını tedavi için kullanılan gül suyunu soğutmada;⁷¹ mide ekşimesinin tedavisinde tercih edilen Cellâb adındaki pekmez şerbetini soğutmada kullanılırdı.⁷²

g) Göz tansiyonunu azaltmak için kullanılırdı. Gözyaşı kanalında meydana gelen apsenin giderilmesi ve sonrasında koterize edilebilmesi için bazen ameliyat gerekiyordu. Koterizasyon işleminden sonra gözün üzerine soğutulmuş suyla ıslatılmış sünger veya soğutulmuş hamur konulurdu. O zamanlar hamuru soğutmak için o aşamada buz kullanılırdı.⁷³

h) Bazı burun kanaması vakalarında kan alınması gerekirdi. Sonrasında kanı durdurmak için kan alınan yer buzla soğutulurdu. Bazı durumlarda sadece kan alınan yer değil tüm vücudun buzla soğutulmuş suda oturtulması gerekirdi.⁷⁴

i) Bademcikler alındıktan sonra boğazda buzlu suyla gargara yapılmasında kullanılırdı.⁷⁵

⁶⁵ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIII/166-167; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI/696.

⁶⁶ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî, *İtti'âzü'l-Hunefâ' bi-Aḥbâri'l-E'immeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, Thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kahire: el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1416/1996), II/13; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, IV/66.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI/458; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, XIV/639.

⁶⁸ Cezeri, *Târîhu Havadisü'z-Zaman*, II/878.

⁶⁹ Bedri, *Nüzhetü'l-Enam*, 206.

⁷⁰ Ebü Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb*, Thk. Muhammed Emîn ed-Dînâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), I/310.

⁷¹ İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb*, II/55.

⁷² İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb*, II/80.

⁷³ İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb*, II/181-183.

⁷⁴ İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb*, II/239.

⁷⁵ İbn Sînâ, *el-Kanun fi't-Tıb*, II/299.

6.3. Cezalandırma Aracı Olarak Buz

Buz, özellikle bazı hükümdarlar ve prensler tarafından bir işkence yöntemi olarak da kullanılmıştır. Elimizdeki kayıtlara göre çarpıcı iki örnek hakkında bilgi veren müelliflerden İbnü'l-Esir'in bahsettiğine göre, Abbasi Halifesi el-Mu'tez Billah'ın (252-255/866-869) baskısı altında tahttan indirilen veliaht el-Müeyyed'in ölümünde buz kullanılmıştı. Veliyaht, buz üzerine oturtulmuştu; başının üzerinden buzlar dökülmüş ve veliaht bu işkence neticesinde donarak can vermiştir.⁷⁶

Veliyaht bu cezayı layık gören Halife el-Mu'tez de esasen benzer bir kaderi paylaşmaktan kurtulamamıştır. Nitekim halife, ordusunun komutanlarıyla anlaşmazlığa düştüğünde tahttan indirilmişti. Asiler, daha sonra halifeyi sıcak bir hamama koyup neredeyse ölüncüye kadar üzerine su tuttular. Sonra da ona buzlu su içirdiler. Buzlu suyu içen halife de anında yere düşüp ölmüştür.⁷⁷ Bunlar, buzun kullanıldığı ölümcül işkence çeşitlerinden birkaçı olarak kayda geçmiştir.

SONUÇ

Yukarıdaki satırlar, Orta Çağ Müslüman dünyasında yaşayan insanların kışın yağın kardan nasıl faydalandıklarını göstermektedir. Özellikle Suriye, Filistin ve Irak'ın dağlık kesiminden elde edilen kar ve buzlar Müslüman dünyasının sıcak olan ve soğuk suya muhtaç durumdaki yörelerine transfer edilirdi. Bu insanlar, mezkûr yörelerde yağın karı, kar odaları adıyla bilinen yerlerde depo etmekte, yaz gelince de onu kalıplar halinde kesip satmak için yakın şehirlere götürmekteydiler. Böylece bir ticari bir meta haline getirilen karın bir maliyeti ve bir fiyatlandırma uygulaması ortaya çıkmaktaydı. Karın buza dönüştürülmesiyle ortaya çıkan bu maliyet ve fiyatlandırma, yöreden yöreye değişiklik gösterdiği gibi yıldan yıla da farklılık arz etmiştir. Kar ve buzun fiyatında oluşan farklılık ve değişkenliğin esas kaynağının kışın kar yağışının bolluğu ve azlığı ile alakalı olduğu görülmüştür.

Öte yandan buz taşımacılığı sadece kar odalarına yakın şehirlere yönelik olarak sınırlı olmamıştır. Dönemin devlet yöneticileri olan halifeler, sultanlar, emirler kar depolamak suretiyle elde edilen buz Mısır ve Hicaz gibi uzak yelere ulaştırmışlardır. Böylece karın depolandığı en önemli bölgelerden, Hac dönemlerinde kara yolundan Hicaz'a; diğer zamanlarda özellikle yaz (Haziran ve Kasım arasında) aylarında ise hem deniz hem de kara yoluyla Mısır'a buz kervanlarının gittiği tespit edilmiştir. Böylece önemli bir kervan ticaretine dönüşen bu transferler hakkında kimi kaynaklarda yer alan bilgiye yukarıda işaret edilmiştir. Bu kaynaklar, buz kervanlarının geçtiği önemli merkezlerden bahsetmekte, yüklerin hedefine ulaşmalarının ne kadar sürdüğünü belirtmekte, buz yüklerinin nasıl korunduğunu aktarmakta ve yolculuk esnasında karcı denilen görevlilerin rollerinden bahsetmektedirler. Bu suretle buzun ulaştığı memleketlerde, onun nasıl bir kullanım amacına hizmet ettiği de görülüyor. Nitekim buz, çoğu zaman soğuk su temin etme aracı olarak kullanıldığı gibi tıp alanında da yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca kimi zaman eğlence aracı olarak kullanılan buzun bazı yöneticiler tarafından, öldürme maksadıyla işkence aracı olarak da kullanıldığı da tespit edilmiş.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: This article is a work with two-authors. The contribution of the aforementioned authors to the preparation of the article is equal. / Bu makale, iki yazarlı bir eserdir. Makalenin hazırlanmasına söz konusu yazarların katkısı eşittir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI/185.

⁷⁷ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, II/533.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *el-Evail*, Thk. Muhammed es-Seyid el-Vakil. Tanta: Dârü'l-Beşîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1408/1987.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî, 855/1451, *İkdü'l-Cüman fî Tarihi Ehli'z-Zaman: Asru Selatini'l-Memalik*, Thk. Muhammed Muhammed Emin, Matbaatu Dârü'l-Kütüb ve'l-Vasâik el-Kavmiyye-Kahire, 1431/2010.
- Bedrî, Ebû'l-Beka Takıyyüddin Ebu Bekr b. Abdullah b. Muhammed, 894/1489, *Nüzhëtü'l-Enam fî Mehasini's-Şam*, Dârü'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut, 1400/1980.
- Cezerî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr, 739/1338, *Târîhu Havadisü'z-Zaman ve Enba'ühu ve Vefayatü'l-Ekâbir ve'l-A'ayan min Ebna'ihî = Tarihü'l-Cezerî*, Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1998.
- Cum'a, Ali Muhammed. el- *Mekâyil ve'l-Mevâzin eş-Şer'yye*. Kahire: el-Kudüs li'l-ilân ve'n-Neşir ve't-Tesvîk, 2001.
- Ebû Hilâl el-Askerî, 400/1009'dan sonra, *el-Evâ'il*, Thk. Muhammed es-Seyid el-Vakil, Dârü'l-Beşîr lis-Sekâfe ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Tanta, 1987.
- Ebû'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyübî. *Takvîmü'l-Büldân*. Paris: Dâr et-Tibaati's-Sultaniyye, 1255/1840.
- el-Makrizî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. *İtti'âzü'l-Hunefâ' bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*. Thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed. II. Baskı. II. Cilt. Kahire: el-Meclisü'l-Ala li's-Şuuni'l-İslamiyye, 1416/1996.
- el-Mevsuatü'l-Arabiyyeti'l-'Alemîyye*. II. Baskı. VIII. Cilt. Riyad: Müessesetü'l-Ameli'l-Mevsua, 1999/1419.
- es-Safedi, Ebû's-Safâ Salâhüddin Halil b. İzziddin Aybeg b. Abdillâh. *A'yanü'l-Asr ve A'vanü'n-Nasr*. Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebû Amse ve Muhammed Mev'ud. IV. Baskı. Dımaşk: Dârü'l-Fikr; Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1418/1998.
- Feyyumi, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevi. *el-Misbahü'l-Münir fî Ğaribi's-Şerhi'l-Kebir li'r-Rafîi*. Thk. Adbulâzîm eş-Şinâvî. II. Baskı. I. Cilt. Kahire: Dârü'l-Ma'rif, tz.
- Firuzabadi, Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi. *Kamusü'l-Muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- Ġazûlî, Ali b. Abdullâh el-Ġazûlî el-Bahâ'î ed-Dımaşkî. *Metâli'ül-Büdü'r ve Menâzilü's-Sürûr*. II. Cilt. Kahire: Matbaatu İdâratü'l-Vatan, 1299/1882.
- Harbi, Ebû İshak İbrâhim b. İshak b. Beşîr el-Bağdadi. *el-Menâsik ve Emâkinü Tariki'l-Hac ve Me'alimü'l-Cezire*. Thk. Hamed Casir. Riyad: Dârü'l-Yemame, 1389/1969.
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit. *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*. Thk. Beşşâr Evvâd Me'rûf. XVI. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Himyerî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullah. *er-Ravzu'l-Mi'tar fî Haberi'l-Aktar*. Thk. İhsan Abbas. II. Baskı. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1404/1984.
- Hinz, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Türkçe'ye) çev. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üni. Yay., 1410/1990.
- Hinz, Walther. *el-Mekâyil ve'l-Evzanü'l-İslâmiyye ve Ma Yuadiluhâ fi'n-Nizam*. (Arapça'ya) çev. Kamil Cemil Aseli. Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1390/1970.
- İbn Abdülhak el-Bağdadi, Safıyyüddin Abdülmü'min b. Abdülhak. *Merasidü'l-İttala' ala Esmâil-Emkine ve'l-Bika'*: Yakut el-Hamavi'nin *Mu'cemü'l-Büldan* adlı eserinin muhtasarı. Thk. Ali Muhammed Bicavi. I. II. III. Cilt. Beyrut: Dâr'l-Cil, 1412/1992.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ. *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih. *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, Leiden: Matbaatü Brill, 1306/1889.
- İbn Şâhîn, Ğarsüddin Halil b. Şâhîn ez-Zâhirî. *Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânü't-Türük ve'l-Mesâlik*. Thk. Paul Rhya. Kahire: Dârü'l-Arab libüstânî, 1408/1988.
- İbn Tağrîberdî, Cemâlüddin Yüsf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî. *en-Nücîmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*. IV. VI. Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütüb, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşadü'l-Kavmî, tz.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed. *İnbâü'l-Ġumr bi-Ebnâi'l-Umr fî't-Târih*. Thk. Hasan Habeşî. IV. Cilt. Kahire: Vazâratü'l-Avkâf, Lecnetü İhyâi et-Türâs el-İslâmî, 1418/1998.
- İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*. Thk. İhsan Abbas, III. V. Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1398/1978.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihaye*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. XIV. XVII. Cilt. Kahire: Hecl li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1418/1998.
- İbn Rüste, Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste. *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*. Leiden: E.J. Brill, 1309/1892.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ. *el-Kanun fi't-Tıb*. Thk. Muhammed Emîn ed-Dınâvî. I. II. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1999.
- İbn Şeddâd, Ebû'l-Mehasin Bahaeddin Yusuf b. Rafî' b. Temim. *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehasinü'l-Yusufiyye = Siretu Selahüddin*. Thk. Cemaleddin eş-Şeyyal. II. Baskı. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1414/1994.

- İbnü'd-Devâdârî, Seyfuddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî. *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiü'l-Ğurer/ ed-Dürrü'l-Fâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Nâsır*. Thk. Hans Robert Roemer. IX. Cilt. Kahire: el-Me'had el-Elamânî lil Âsâr, 1379/1960.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata. XIII. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kamil fi't-Tarih*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmüri, V. VI. VIII. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1433/2012.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî. *Subhü'l-A'sa fî Snaati'l-inşa*. XIV. Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1340/1922.
- Kâsimî, Muhammed Saîd; Kâsimî, Cemâleddin ve Azım, Halil. *Kamûs es-Sinâ'atü's-Şâmiyye*. Thk. Zâfir el-Kâsimî. Dımaşk, Dâr Tlâs, 1408/1988.
- Kudame b. Cafer, Ebü'l-Ferec el-Bağdadi. *Kitâbü'l-Harac ve Snaatü'l-Kitâbe*. Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî. Bağdat: Dâr er-Raşid lin-Neşir, 1401/1981.
- Kürd Ali, Muhammed. *Httatü's-Şam*. IV. Cilt. Dımaşk: Matbaatu et-Terakkî, 1344/1926.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebü Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî. *Sefernâme* (Arapça'ya) Çev. Yahya el-Haşşâb. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1413/1993.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebü Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî. *Sefernâme*. (Türkçe'ye) çev. Abdülvehhab Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1994.
- Süleyman, Hicâzî abdülün'im, "es-Selc ve's-Selâcün fî Mısır ve Bilâdü's-Şâm fî el'Asri el-Memlûki", Havliyyetü Siminâr et-Tarih el-İslâmî ve'l-Vasit, I/I, (1432/2011), 259-295.
- Taberi, Ebü Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadil İbrahim. VIII. Cilt. Kahire: Darü'l-Ma'aref, tz.
- Yafî, Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani. *Mir'atü'l-Cenan ve İbretü'l-Yakzan fî Ma'rifeti Havadisi'z-Zaman*. Thk. Halil Mansur. II. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Yakut el-Hamevi, Ebî Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-Büldan*. I. III. IV. V. Cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 1397/1977.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXX/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l 'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. V. Cilt. Kuveyt: Dârü'l-Hideye, tz.
- Zehebi, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaut; Salih es-Semer. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.